

“O‘G‘UZNOMA” TURKUMIDAGI ASARLARDA OBRAZLARNING BADIY-RAMZIY IFODASI

Xaydarova Zahro Abbosxon qizi
haydarovazahro2509@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek mumtoz adabiyoti namunalaridan biri bo‘lmish “O‘g‘uznoma” dostoni va “O‘g‘uznoma” turkumidagi asarlar tarkibida uchraydigan asosiy obrazlar tahlil qilinadi. Xitoy yilnomalari, Rashididdinning “Jome’ ut-tavorix”, Mirzo Ulug‘bekning “To‘rt ulus tarixi”, Abulg‘oziy Bahodirxonning “Shajarayi turk” va “Shajarayi tarokima” asarlari bilan qiyosiy tahlil o‘tkaziladi.

Kalit so‘zlar: obraz, motiv, qiyosiy-tipologik tahlil, “O‘g‘uznoma”, badiiy-tarixiy obraz, mifologik tafakkur

ARTISTIC-SYMBOLIC EXPRESSION OF IMAGES IN THE WORKS OF THE “OGUZNAME” SERIES

Xaydarova Zahro Abbosxon qizi
haydarovazahro2509@gmail.com

Abstract: This article analyzes the main images found in the epic poem “Oguznoma”, one of the examples of Uzbek classical literature, and the works of the “Oguznoma” series. A comparative analysis is conducted with the works of Chinese chronicles, Rashididdin’s “Jome’ ut-tavorix”, Mirzo Ulugbek’s “History of the Four Nations”, Abulgozi Bakhodir Khan’s “Shajarayi Turk” and “Shajarayi Tarokima”.

Keywords: image, motif, comparative-typological analysis, “Oguznoma”, artistic-historical image, mythological thought

Kirish. Turkiy xalqlar adabiyotining qadimiy va ulug‘vor yodgorliklaridan biri bo‘lmish “O‘g‘uznoma” dostoni o‘zining ko‘p asrlik tarixi, murakkab tarkibi va boy badiiy olami bilan tadqiqotchilarni doimo qiziqtirgan. “O‘g‘uznoma”da O‘g‘uzxon obrazining barcha adabiy-tarixiy maqsadi va xususiyatlarini yoritib berish maqsadida eposda ham, tarixiy asarlarda ham bir necha qo‘shimcha qahramonlar ishtirok etadi. Maqolada ana shu ikkinchi darajali qahramonlarga, ularning xarakter xususiyatlarini yoritib beramiz.

Adabiyotlar tahlili Tahlil markazida “O‘g‘uznoma” turkumidagi asarlarda uchraydigan asosiy va ikkinchi darajali obrazlar ko‘k bo‘ri, Oy qog‘on, O‘g‘uzxonning ayollari va farzandlari, Ulug‘ Turk turadi. Tahlil manbasi sifatida esa “O‘g‘uznoma” dostonining matni, Xitoy yilnomalari, Rashididdinning “Jome’ ut-tavorix”, Mirzo

Ulugʻbekning “Toʻrt ulus tarixi”, Abulgʻoziy Bahodirxonning “Shajarayi turk” va “Shajarayi tarokima” asarlari, shuningdek, M.Abdullayeva, A.Abdurahmonov, Gʻ.Boboyorov, D.Oripov va N. Rahmonov kabi tadqiqotchilarning ilmiy ishlari qiyoslab oʻrganildi. Tadqiqot uch bosqichda amalga oshirildi. Birinchi bosqichda korpus shakllantirildi: “Oʻgʻuznoma” dostonining Baxtiyor Isabek nashrga tayyorlagan matni asosiy tayanch manba sifatida olindi, unga tarixiy-adabiy parallel sifatida Rashididdin, Mirzo Ulugʻbek va Abulgʻoziy asarlaridagi tegishli boblar qoʻshildi. Tadqiqotda qoʻllanilgan yondashuvning oʻziga xosligi shundaki, obrazlar bir-biridan ajratilgan holda emas, balki ularning oʻzaro munosabati ochiq lanadi. Masalan, koʻk boʻri va Ulugʻ Turkning ikkalasi ham maslahatchi vazifasini bajarishi yoki Oy qogʻon va Oʻgʻuzxonning ikki ayoli oʻrtasidagi ayollik-onalik ramziyligining davomiyligi nuqtayi nazaridan tahlil qilindi.

Tadqiqot metodologiyasi. “Oʻgʻuznoma” turkumidagi asarlarda obrazlarning badiiy-ramziy ifodasini tadqiq etishda tarixiy-qiyosiy, tipologik, semantik, struktural-semiotik va badiiy-estetik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning asosiy manbalarini “Oʻgʻuznoma” turkumiga mansub yozma va ogʻzaki anʼanadagi asarlar, ulardagi obrazlar tizimi, syujet-motivlar hamda ramziy mazmun ifodalovchi badiiy birliklar tashkil etadi. Obrazlarning shakllanishi va mazmuniy xususiyatlarini aniqlashda ularning tarixiy-madaniy kontekst bilan aloqasi, xalqning mifologik dunyoqarashi, qadimiy eʼtiqodlari va epik tafakkuri bilan bogʻliqligi tahlil qilindi. Shuningdek, qahramon, hukmdor, ota, avlod, hayvon, tabiat hodisalari kabi obrazlarning asar poetikasidagi vazifasi va ularning ramz, timsol hamda arxetip sifatidagi xususiyatlari semantik-semiotik jihatdan oʻrganildi.

Tahlil va natijalar. “Oʻgʻuznoma” turkumidagi asarlarda Oʻgʻuzxondan tashqari koʻplab personaj va obrazlar ishtirok etgan. Bu obrazlar vositasida badiiy va tarixiy maqsad yanada aniq, baʼzan obrazli koʻrsatilgan. *Koʻk boʻri* –Turkiy xalqlar orasida oʻzlarini boʻri avlodlaridan kelib chiqqan degan qarash qadimdan mavjud. Shu sabab boʻri totemi haqida koʻplab afsonalar yaratilgan. Jumladan, “Oʻgʻuznoma” dostonida ham koʻk boʻri yetakchi, donishmand, Oʻgʻuzxonning maslahatchisi, janglarda lashkarboshi sifatida gavdalanadi. Boʻri totemi dostonning XVI badda nur ichidan koʻk boʻri chiqib Oʻgʻuzxonga yoʻl-yoʻriq koʻrsatadi. XVII badda haqiqiy lashkarboshi sifatida lashkar oldida yoʻl boshlab ketadi. XXV badda yana koʻrinib yangi yurish uchun koʻrsatma beradi. XXXIII badda esa Sindu, Tangut, Barqan kabi safarlarida ham boshchilik qilib, gʻalabaga erishishda koʻmaklashadi. Bu takrorning mantiqiy uygʻunligi boʻri totemi qabilaning har bir muhim siyosiy qarorida ishtirok etishini anglatadi. Xuddi shu syujet Toʻnyuquq, Kultegin yodgorliklarida keltirilgan parchalarni yodga soladi. Ularda ham shoh qoʻshinlariga koʻk tukli boʻri madad boʻladi. Bunday eposlarda koʻk tukli boʻrining yoʻlboshchi sifatida keltirilishi bejiz emas, albatta. Qadimgi mifologiyada boʻri muhim oʻringa ega. Xitoy yilnomalarida

miloddan avvalgi VII asrga oid shunday rivoyat bor: “Bir kuni xun xalqiga dushmanlar hujum qiladi. Ular xalqni qirib tashlaydi. Faqat o‘n yoshli bola tirik qoladi. Uning qo‘l-oyoqlarini kesib, ko‘l bo‘yiga tashlab ketishadi. Dushmanlar ketgach, bir ona bo‘ri keladi. U bolani topib, ovqat keltirib boqadi. Uni tashlab ketmaydi. Ular birga yashay boshlaydi. Bu holatdan dushman xoni xabar topadi. U odam yuborib bolani o‘ldirtiradi. Ammo bo‘ri qochib ketadi. Tog‘ g‘origa yashirinadi. O‘sha yerda undan o‘n bola tug‘iladi. Ular ko‘payib xalq bo‘ladi” [3: 167]. Xitoy yilnomalari ma’lumotlariga ko‘ra, turkiy qavmlar mana shu bo‘ridan tarqalgan. Abdurashid Abdurahmonov bo‘ri totemi haqida “ota bobolari qo‘shni qabilalar tomonidan qirib tashlangan o‘n yoshli bola tirik qolishi va o‘sha yerlarda yashaydigan ona bo‘ri unga xotin bo‘lib, ularning avlodi turkiylar” [2:65] bo‘lganligi haqida hikoyat keltiradi. G‘aybullar Boboyorov bo‘ri totemi haqida “qo‘l oyog‘i kesib tashlangan ikki bolaga bo‘ri g‘amxo‘rlik qilishi, ona sifatida g‘amxo‘rlik qilib emizishi, shu ikki o‘g‘ildan turkiylar tarqanligi” [4:27] haqida ma’lumotlar uchraydi. Ko‘k bo‘ri totemining muqaddas ekanligini O‘g‘uzlar bayrog‘ida bo‘ri boshi tasvirlanganligi, arxeologik topilmalarda ikki qo‘li va oyoqlari yo‘q bolalarni emizayotgan bo‘ri surati tushirilgan tangalarning mavjudligi, ikki bolani emizayotgan ona bo‘ri devoriy suratlarining topilishi bo‘ri totemining muqaddas hisoblanganligini anglatadi.

Oy qog‘on –obrazi boshqa turkum asarlarda ismi bilan keltirilmagan. Oy qog‘on obrazi dostonida ko‘p tilga olinmagan bo‘lsa-da, muhim obrazlar sirasiga kiritish mumkin. Uning xoqon deb atalishi ham nasl-nasabi ulug‘ ayollardan ekanligi anglatadi. Manbalarda Oy xoqonga xoqon mansabining qo‘shib aytilgani dostonning materialxat (ona qavm ustun bo‘lishi) davrga borib taqalishi taxmin qilinadi. Ammo bu fikr o‘z isbotini topgan emas. Chunki O‘g‘uzxonning otasi Qoraxon ham buyuk shohlardan bo‘lgan, Oy xoqon esa nufuzli qavmlarning malikasi bo‘lgan. Turkiyshunos olim A.Bernshtam O‘g‘uz xoqonning onasi Oy qag‘anni shumer-akkadlarning afsonaviy ona ma’budi Ishtarga taqqoslaydi. D.Oripov o‘z tadqiqotida bu fikrni tamoman rad etib, “yer yuzidagi eng qadimiy “Bilgamish” eposida (akkad versiyasi) Ishtar fohisha, yengil tabiat ayol obrazida gavdalanadi. Oy qag‘an esa yuqorida ta’kidlanganidek, O‘g‘uzxonning onasi, ayollik ibtidosi, yaratuvchi iloha, Tangrining mehridir. Uni shummerlardagi Ishtarga qiyoslagandan ko‘ra, eposdagi Aruru yo Ninsunga taqqoslash maqsadga muvofiqdir” [5: 115] degan fikrni ilgari suradi.

O‘g‘uzxonning ikki ayoli - doston davomida O‘g‘uzxon ilohiy nur ichidan chiqqan “samo qizi”ga va yaylov ustida turgan “yer qizi”ga uylanganligining guvohi bo‘lamiz. O‘g‘uzxonning birinchi ayoli osmon qatlamini, daraxt kulti orqali yoritilgan ikkinchi xotini yer qatlamini ifoda etadi. Boshqa turkum asarlarda bu jihat va syujet aks etmaydi. Tarixiy asarlarning shu qismida ham O‘g‘uzxonning musulmon

ekanligiga urg'u berilib, uchta ayoli ichidan Allohning yakka ekanligiga imon keltirgan qizni sevib, u bilan yashagan.

O'g'uzxonning farzandlari. Ilohiy nurdan paydo bo'lgan ayolidan tug'ilgan farzandlariga Kun, Oy, Yulduz; daraxt yonida turgan ayoldan ko'rgan farzandlariga Ko'k, Tog', Dengiz deb nom berishi o'zini faqat yer yuzining emas balki, butun osmonning ham buyuk hukmdori sifatidagi e'tirofidir. Yoki kun sari ketgan Kun, Oy, Yulduz oltin yoyni keltirishi, tun sari ketgan Ko'k, Tog', Dengiz uch kumush o'qni topishida esa O'g'uzxon avlodlari kun chiqardan kun botarga tomon yerlar egasi ekanligi, oltin yoy podshoh bo'lsa, kumush o'qlar ularning sarkardalari ekanligi ramzidir. Nasimxon Rahmonov ham "Ismlarda uch qavatli olam modeli o'z ifodasini topgan. Ko'k - yuqori olamni, Tog' - o'rta olamni, Dengiz - quyi olamni ifodalaydi" [7: 115], deb ta'kidlaydi. Darhaqiqat, O'g'uzxonning 2 xotini ham, farzandlari ham O'g'uzxonning butun olam podshohi ekanligining majoziy ifodasidir.

Dostonda Ulug' Turk O'g'uzxon yonida yuradigan donishmand shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Uning asosiy vazifasi siyosiy va falsafiy maslahatchi bo'lgan. "O'g'uznoma" dostonida an'anaviy tush motivi Ulug' Turk personaji bilan chambarchas bog'liq. Ulug' Turk ko'rgan tushi xosiyati bilan O'g'uzxonning taxt vorislari va lashkarlari aniq bo'ladi. "O'g'uznoma"da boshqa eposlardagi (Alpomish, Go'rog'li va boshqalar) kabi an'anaviy ot bilan bog'liq tasvirlar uchraydi. "O'g'uznoma"da ot bilan bog'liq voqealar ko'p uchramasligiga qaramasdan, u qahramonning ajralmas bir yo'ldoshi ekanligini anglash qiyin emas. O'g'uzxonning tush vositasidagi vasiyati ham e'tiborga molik. "Qirq quloq yog'ochni o'rnatib, uning uchiga bir oltin tovuq yasatdi. Quyiga bir oq qo'yni bog'latdi. So'l tomoniga ham qirq quloq yog'och o'rnatib, uning ichiga bir kumush tovuq yasattirdi. Quyiga esa bir qora qo'yni bog'latdi. O'ng yoqda buzo'qlar o'tirdi, so'l yoqda ucho'qlar o'tirdi" [6: 22]. Oltin kamon, kumush o'qlar, oltin tovuq, kumush tovuq, oq qo'y, qora qo'y ham e'tibor berishimiz kerak bo'lgan detallardir. Oltin tovuq va kumush tovuq mansab ramzi bo'lib, Kun sari ketgan Kun, Oy, Yulduz oltin yoyni keltirishi, tun sari ketgan Ko'k, Tog', Dengiz uch kumush o'qni topishi O'g'uzxon avlodlari kun chiqardan kun botarga tomon yerlar egasi ekanligi, oltin yoy podshoh bo'lsa, kumush o'qlar ularning sarkardalari ramzidir. Buzo'qlar - kunduz, ucho'qlar - tun razmi [3: 178] ekanligi haqidagi qarashlar ham mavjud. Haqiqatan, buzo'qlar tarafda oq qo'y, ucho'qlar tomonda qora qo'yning qo'yilganligi tun va kun ramzidir. Shuningdek, oq qo'y va qora qo'y "oqqo'yunli" va "qoraqo'yunli" turk qabilalari nomlari bilan bog'liqdek tuyuladi. Marg'uba Abdullayeva bu haqida "Turkiy xalqlar urug' qabilalarida oqqo'yunli, qo'raqo'yunli nomlari ham uchraydi" [1: 115], deb fikr bildiradi. Darhaqiqat, shu urug' qabilalar Buzuq va Ucho'q avlodlaridan tarqalgan bo'lsa ajab emas. Ulug' Turk vazir lavozimining qadimgi uchqunlari, ko'rinishidir. Ulug' Turk dostonda quyidagicha tasvirlanadi: "To'rt ulus tarixi", "Shajarayi tarokima"da va boshqa tarixiy asarlarda bu

obraz Arqil xo'ja nomi bilan O'g'uzxonga vazir bo'ladi. Kunxon hukmronlik davrida ham dono va ibratli maslahatlari bilan xalq farovonligiga hissa qo'shadi, deyiladi.

Yuqorida keltirilgan tahlil obrazlarning har biri "O'g'uznoma" turkumidagi asarlarda mustaqil ramziy yuk tashishini ko'rsatadi. Ko'k bo'ri totemi doston davomida takrorlanib, qabilaning har bir muhim siyosiy qarorida yo'lboshchi sifatida ishtirok etadi; bu takrorning mantiqiy uyg'unligi uni oddiy hayvon obrazidan ko'ra muqaddas timsolga aylantiradi. Oy qog'on obrazi borasida tadqiqotchilar orasida qarashlar farqlanadi: A.Bernshtam uni shumer-akkad ma'budasi Ishtarga qiyoslasa, D.Oripov bu fikrni rad etib, obrazni Aruru yoki Ninsun kabi ilohalar bilan qiyoslashni maqsadga muvofiq deb hisoblaydi [5: 115]. Bu ikki qarashning o'zi obrazning ko'p qatlamli talqinga ochiqqligini tasdiqlaydi. O'g'uzxonning ikki ayoli va olti farzandi orqali ifodalangan samo-yer qarama-qarshiligi va uch qavatli olam modeli, shuningdek Ulug' Turk obrazidagi tush motivi va vazirlik vazifasi –barchasi doston matnining chuqur ramziylikka asoslanganini ko'rsatadi. Shunday qilib, "O'g'uznoma" turkumidagi obrazlar alohida-alohida emas, balki bir-birini to'ldiruvchi yaxlit ramziy tizim sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Shunday qilib, bu turkum asarlarda obrazlar salmoqli o'rin va vazifalarni o'tagan. Ko'k bo'ri, Oy qog'on, O'g'uzxonning ayollari va farzandlari, Ulug' Turk kabi obrazlar "O'g'uznoma" dostonining mifologik-tarixiy mazmunini boyitib, uni boshqa turkiy eposlar orasida o'ziga xos o'ringa olib chiqadi. Bu obrazlarni zamonaviy nazariy-metodologik yondashuvlar (Propp, Bahtin, Jirmunskiy, Lord, Kempbell, Dyumezil) asosida qayta o'rganish "O'g'uznoma"ning badiiy-ramziy tizimini yanada chuqurroq anglash imkonini beradi. Doston boshdan oxir ramziy ifodalar bilan yo'g'rilgan desak ham mubolag'a bo'lmaydi. Kelgusi tadqiqotlarda ushbu obrazlarning boshqa turkiy xalqlar eposlaridagi (masalan, qozoq, turkman, ozarbayjon variantlarida) parallellarini qiyosiy o'rganish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M. Abdullayeva. Mumtoz tarixiy poetika. - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2023. -B. 115.
2. A. Abdurahmonov. Turkiy adabiyotning qadimgi qatlamlari. <https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/turk/turkiy-adabiyotning-qadimiy-qatlamlari-birinchi-qism.html>
3. Bekmiradov A. Andalip hem O'guznamacılık Debi. - Aşgabat: 1987. -S.167.
4. G'aybullaboboyorov. Nega turkiylarning ramzi ko'k bo'ri? Daryo.uz uchun intervyu. <https://daryo.uz/rx3ADzmDR/>

5. Davronbek Oripov. Professor Hamid Sulaymon nomidagi Respublika yosh matnshunoslarning ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. - Toshkent: Yosh avlod matbaa, 2023. -B. 115.

6. O'g'uznoma. Qadimgi bitiklar. Nashrga tayyorlovchi: Baxtiyor Isabek. - Toshkent: O'zbekiston, 2007. -B. 6.

7. Nasimxon Rahmonov. O'zbek adabiyoti tarixi (Eng qadimgi davrdan XV asrning 2-yarmigacha). - Toshkent: Sano-standart, 2017. -B. 115.